

MEZIGENERAČNÍ SOLIDARITA A GENDER (PEČUJÍCÍ DCERY A PEČUJÍCÍ SYNOVÉ)¹ /

MARIE PŘIDALOVÁ

Ve feministické literatuře je věnován velký prostor mateřství a proměně pohledu na něj, především prolomení představy, že pro všechny ženy představuje přirozenou seberealizaci; upozorňuje na to, že naopak může přinést řadu frustrací a znevýhodnění ve společnosti (Badinter 1998; Wallbank 2001; Warner 2005). V kontrastu s tím je poměrně malá pozornost zaměřena na jinou pečující roli, kterou velké množství žen vykonává a která je obecně vnímána jako automatická, a tou je péče o staré rodiče. Přestože pečovat o dítě a pečovat o starého člověka je v mnoha směrech odlišné, tyto životní situace mají z hlediska sociálního dopadu na život zúčastněných řadu společných rysů. Nemožnost volby, sociální izolace, ztížená pozice na trhu práce nebo romantizované, ale sociálně neocenené postavení jsou některé z nich.

Problematika pečujících rodin se stala obsahem řady angloamerických výzkumů (Zarit et al. 1980; Cantor 1983; Horowitz 1985; George, Gwyther 1986; Stone et al. 1987; Mancini 1989; Walker 1992; Matthews 1995; Fingerman 2001; Brody 2004), které systematicky studovaly důsledky vyplývající z převzetí závazku péče o staré rodiče, zejména pečovatelskou zátěž.² Čeští autoři naopak věnují popisu a interpretaci této životní zkušenosti okrajovou pozornost a pokud, pak spíše v obecnější rovině mezigenerační solidarity a vztahů ve stáří (např. jak často se dospělé děti stýkají se svými rodiči, jakou povahu mají jejich vztahy a jakou praktickou pomoc si navzájem poskytují). Následující text je proto pokusem o představení málo známého tématu českému čtenáři prostřednictvím empirických i teoretických studií převážně zahraničního původu. Vzhledem k tomu, že genderová problematika se v něm objevuje významným způsobem, budu na ně nahlížet právě z této perspektivy. Představím některá témata, která se v souvislosti s rozdíly mezi muži a ženami v životní situaci péče o závislé rodiče objevují, zaměřím se na možná vysvětlení toho, proč v péči o stárnoucí příbuzné dominují ženy a jakým způsobem se do závazku příbuzenské pomoci zapojují muži. V závěru na závazek dospělých dětí vůči stárnoucím rodičům nahlédnu v širších společenských souvislostech.

Příbuzenská odpovědnost – postoje a realita

V České republice je 80 % populace přesvědčeno, že je povinností dospělých dětí postarat se o své staré rodiče (Veselá 2002; Možný 2004). Kolik se jich nakonec této povinnosti skutečně ujme a jaké je zastoupení mužů a žen? Rozsah pomoci, kterou podle výzkumů z poslední doby poskytuje střední generace svým stárnoucím rodičům, je relativně velká. Téměř 70 % respondentů a respondentek starších 45 let svým rodičům pomáhá v každodenním životě, z toho 42 %

označilo tuto pomoc za častou (Vidovičová, Rabušic 2003). Výzkum lidí starších 60 let ukázal, že více než polovina těch, kteří uvedli, že se sami o sebe nemohou postarat, jejich děti poskytují pravidelnou pomoc, 31 % z nich denně (Veselá, Janata 1999). Ve snaze zachytit profil osob pečujících o závislého příbuzného přinesla studie T. Tošnerové (2001) výsledky, které jsou shodné se zjištěními zahraničních studií (Stone et al. 1987; Mancini 1989; Abel 1991). Ženy tvoří tři čtvrtiny pečujících osob, dospělé dcery pak nejfrekventovanější skupinu (33 %). Termín „pečující dospělé děti“ je v podstatě zaměnitelný za „dospělé dcery“, protože právě ony přebírají podstatnou část závazku vůči starým rodičům (Horowitz 1985; Brody, Schoonover 1986; Caserta et al. 1987).

Pokusy o vysvětlení převahy žen v péči o stárnoucí rodiče

Proč jsou ženy v péči o závislé příbuzné zastoupeny o tolik více než muži? Autoři a autorky studující toto téma nabízejí několik vysvětlujících teorií.

Někteří autoři (Pratt 1987; Guberman 1992) vycházejí z práce C. Gilligan (1982), podle které se ženská osobnost definuje vztahem ke druhým a vazbou na ně více než osobnost mužská. Tuto úvahu odvozuje C. Gilligan od rané socializace dětí a rozdílného důrazu na odpoutání se od matky jako utvářejícího prvku maskulinity a femininity. Zatímco pro chlapce je tato separace od matky v rámci jeho identifikace jako muže podstatná, a proto je i nadále pro mužství charakteristický individualismus a odstup, pro dívky zůstává zachování pouta k matce jako rolovému vzoru zásadní, a proto je ženství definováno vztahy ke druhým lidem a zájmem a péčí o druhé raději než o sebe samu. Ženy tak už od dětství přijímají odpovědnost za pečování a postupem času opírají svou identitu o schopnost pečovat a také samy sebe soudí podle toho, jak úkol péče zvládají. Autoři, kteří prováděli výzkum s pečujícími dcerami, existenci této teorie částečně přijímají, ale pouze u některých žen. Na otázku, co je vedlo k převzetí závazku péče o rodiče, bylo pro významnou část respondentek velmi obtížné najít odpověď, tvrdily, že otázce nerozumí. Skutečnost péče pro ně byla naprosto přirozená, a proto o jiných alternativách ani neuvažovaly. Nikdy také své rozhodnutí nezpochybňovaly a nebylo pro ně nesnesitelnou přítěží (Lewis, Meredith 1988). Také ty, kterým péče přinášela uspokojení, byly pyšné na to, jakým způsobem se role zhostily, a ty, v jejichž vztahu ke starým rodičům převládala láska a silný cit, se v roli pečovatelky cítily přirozeně a bez vnějších popudů (Ungerson 1987). Tyto pocity se však neobjevovaly u všech žen a naopak výrazný podíl z nich do situace péče o rodiče

jaksi nevědomky vplul anebo to pro ně bylo vědomé rozhodnutí s řadou negativ. Byly přesvědčeny, že to bylo „jediné správné řešení“, které v tu chvíli bylo na místě, a především cítily, že jiná alternativa není. Tyto ženy pak hůře snášely náročnost péče o starou matku či otce, měly pocit, že závazek výrazným způsobem zasahuje do jejich života, aniž by o to ony samy stály.

Jiní autoři zdůrazňují nikoliv ranou socializaci, ale širší sociální kontext vycházející z rozdílných pozic a vztahů mužů a žen (Horowitz 1985; Finley 1989; Gerstel, Gallagher 2001). V první řadě jde o tradiční vnímání mužských a ženských rolí. Péče o jinou osobu spadá do okruhu domácích prací, je spojena s určitými pečovatelskými dovednostmi a zahrnuje udržování příbuzenských vztahů. Ženy těmto aktivitám dominují a jsou jim tradičně připisovány jako to, v čem jsou lepší než muži, co je pro ně přirozenější. Když Clare Ungerson (1983; in Guberman 1992) nazvala svůj článek *Proč ženy pečují?*³ (Why Do Women Care?), poukazuje na to, že ten, kdo si vůbec klade takovou otázku, vypadá jako necitlivý a chladný člověk, který si myslí, že je na tom snad něco špatného nebo vykořisťujícího, když se někdo stará o blaho druhých. Ženám je schopnost pečovat připisována jako něco samozřejmého a nezpochybnitelného.

N. Sarkisian a N. Gerstel (2004) se rozdílné zastoupení synů a dcer v péči o rodiče pokoušejí vysvětlit nerovným postavením na pracovním trhu. Zaměstnanecký status a pracovní pozice, stejně jako plat nebo samostatně výdělečná činnost výrazně strukturuje, kdo je pro péči o závislé vhodnější. Podnikatel nebo řídicí pracovník s vysokou zodpovědností nemá časový prostor pro to, aby se intenzivně staral o závislé rodiče jinak než přísunem peněz. Je-li jeho plat vysoký a pokud jím zabezpečuje ostatní členy rodiny, je nelogické, aby se ho vzdával kvůli praktické péči o stárnoucího otce či matku. Jestliže jsou ženy oproti mužům na trhu práce méně zaplacené a mají menší šanci na rozvoj kariéry, je evidentní, že jsou lepšími kandidáty na převzetí péče o rodinu, zatímco muž svůj čas spíše věnuje zaměstnání a zabezpečuje finance pro celý rodinný kolos. Podle těchto autorek je tedy nestejný poměr žen a mužů v péči o rodiče vysvětlitelný strukturálními faktory a mají-li muž a žena stejné ostatní podmínky, pracovní i rodinné, poskytují i stejný rozsah péče svým rodičům. V určitém kontrastu stojí výsledky staršího výzkumu, podle kterého se skutečnost, že má člověk placené zaměstnání, projeví u synů výrazným snížením rozsahu pomoci rodičům, zatímco u dcer tato skutečnost nemá téměř žádný vliv na množství péče, které svým starým rodičům poskytují (Stoller 1983). Většina žen se stará o staré rodiče přesto, že má zaměstnání, téměř ve stejném rozsahu jako ženy nezaměstnané, jen v porovnání s nimi více využívají formálních služeb a zapojují ostatní příbuzenstvo do péče (Horowitz 1985). To ukazuje na skutečnost, že ženy a muži „stejně ostatní podmínky“ nemají. Zatímco pro muže je povolání dostatečnou legitimní výmluvou, proč se nemohou o staré rodiče starat, tatáž argumentace u dcer nemá stejnou váhu.

Jiná autorka ve snaze postihnout příčiny genderové nerovnosti v péči o stárnoucí příbuzné testovala hypotézy vycházející z preference péče od dítěte stejného pohlaví a důvěrnosti vztahu (Lee et al. 1993). V první řadě upozorňuje na to, že příjemci pomoci od dětí bývají ve většině případů matky (a často také vdovy, což je důsledek demografických faktorů) a že tento samotný fakt může předurčovat, proč je mezi pečujícími více dcer. Vychází totiž z toho, že za nejsilnější mezigenerační vztah je považován právě ten mezi matkou a dcerou a matky mohou dcery preferovat jako pečující, protože jejich vztah je intenzivnější a intimnější v porovnání se syny. Její výzkum skutečně potvrdil, že i když dcery dominují v péči o oba rodiče, jedná-li se o otce, je jejich zastoupení jen mírně větší a synové jim poskytují pomoc v běžném životě daleko častěji než matce. Jedná-li se naopak o matku, je dominance dcer v péči výrazná. Preference dítěte stejného pohlaví je jistě platný argument, Montgomery a Kamo (1989) dokonce předkládají názor, že poskytování osobní péče (koupání, převlékání, hygiena při inkontinenci) matkám dospělými syny může být vnímána jako něco v dané kultuře nevhodného, až na hranici tabuizovaného incestu, a proto ji přenechávají dcerám, pro které je péče o nahé ženské tělo jako by přijatelnější.⁴ Zdůrazňování povahy vztahu už však tak jednoznačné není. Citová vazba (a obzvláště důvěrný vztah mezi dcerou a matkou) může být sice silným prediktorem v rozhodování, kdo se péče o ni ujme, ale existuje řada výzkumů, která poukazuje na domácnosti, v nichž dcery poskytují pomoc svým matkám, přestože je mezi nimi vztah chladný, nebo dokonce konfliktní (Ungerson 1987; Lewis, Meredith 1988; Finch 1990). Dcery o své rodiče nemusejí pečovat jen proto, že je mají rády, ale také ze silné loajality vůči rodině, kvůli pocitu povinnosti nebo viny, kvůli manipulaci a starají se přesto, že k závislé osobě nemají nijak důvěrný vztah.

Zdá se, že snahy zdůvodnit vyšší zastoupení dcer v péči o staré rodiče končí v jednom bodě. Tradičně vnímaná role ženy – pečovatelky je tak silně internalizovaná, že si žije svým vlastním životem téměř bez ohledu na individuální variace v postojích, přístupu k zaměstnání nebo časové dostupnosti. Genderová příslušnost je považována za daný způsob, jakým přerozdělit úkoly, a dojde-li na potřebu převzetí závazku péče, je dobrým ukazatelem toho, kdo co bude dělat. Když N. Finley (1989) testovala čtyři hypotézy odvozené z literatury o dělení práce v domácnosti mezi manželkami a manžely (časová dostupnost, socializační ideologie, externí zdroje, specializace v úkonech) s cílem aplikovat je na oblast péče o staré rodiče, dospěla k závěru, že bez ohledu na to, kdo má kolik času, jaké má postoje k příbuzenské odpovědnosti, jaký má přístup k externím zdrojům a moci, veškerou variabilitu rozdílného zastoupení v péči o rodiče vysvětlovala právě genderová příslušnost. Protože je žena, předpokládá se, že má bližší vztah k původní rodině, že se lépe zhostí pečovatelských úkonů a že je to pro ni přirozenější i proto, že už své ošetrovatelské kvality možná prokázala při výchově vlastních dětí.

Když pečují muži

Na tomto místě je nutno zdůraznit, že internalizace tradičních rolí neznamená, že muži necítí příbuzenskou odpovědnost a že se na péči o staré rodiče vůbec nepodílejí. Při vyjadřování postojů se ženy a muži neliší ve vnímání závazku vůči rodičům a shodují se na obecně sdílené morální normě, že dospělé děti by se měly o své staré rodiče postarat a poskytnout jim pomoc adekvátní jejich potřebám (Finley 1989; Montgomery, Kamo 1989). V souvislosti se stereotypy mužských a ženských rolí ale mohou mít muži jinou představu o tom, jak tuto odpovědnost naplnit. Můžeme přitom vyjít z rozlišení přímé péče a managementu péče (Archbold 1983). Muži jsou více nakloněni zajistit osobní péči o závislé rodiče zprostředkováním služeb, které nahradí jejich přímou angažovanost.

Někteří autoři upozorňují, že sociální vědci sami dále reprodukují kulturní zakořeněnost pečujících žen, protože své výzkumy zaměřují pouze na ženy/dcery, aniž by dali dostatečný prostor pečujícím synům a jejich zvládnání a prožívání situace (Matthews 1995; Montgomery, Kamo 1989; Gerstel, Gallagher 2001). Přestože objektivně je méně těch mužů, kteří se o závislé příbuzné starají, netvoří pouze mizivý podíl. Navíc se objevují zprávy o měnícím se poměru mužů a žen v pečovatelské roli. T. Tošnerová (2001) uvádí výsledky průzkumu americké Národní asociace rodinných pečovatelů, podle kterých se v současnosti o svého příbuzného stará 56 % žen a 44 % mužů. K překvapivým výsledkům také došlo šetření Českého statistického úřadu Děla práce v rodině 2001, kdy nejčastějším modelem zvládnání péče o starou osobu v domácnosti je sdílení tohoto závazku mužem i ženou. 50 % rodin, které jsou v této životní situaci, shodně uvedlo, že o závislého seniora pečují oba partneři rovným dílem.

Mohli bychom předpokládat, že rozdělení povinností je spojeno s tradičními mužskými a ženskými rolemi, a že tedy muži svou pomoc pojmají především jako zprostředkování dopravy k lékaři, správu financí, údržbu domu, auta, zahrady apod. Studie, které srovnávaly angažovanost synů a dcer, však dospívají k závěru, že v poskytování aktivit, které můžeme označit za maskulinní nebo neutrální, se muži neliší od žen (ve frekvenci je poskytují na stejné úrovni), ale výrazně méně se účastní aktivit považovaných za femininní (osobní péče, hygiena, příprava jídla). Spíše než by se dalo hovořit o rozdělení rolí podle tradičních vzorů, lze pozorovat, že muži často vykonávají to, co se od nich očekává, ale ženy je v těchto aktivitách rovným dílem dokážou zastoupit. V jedné aktivitě se však synové a dcery nijak výrazně neliší, a tou je emoční podpora rodičů (Horowitz 1985, Montgomery, Kamo 1989; Matthews 1995; Gerstel, Gallagher 2001).

Spouštěcí mechanismy, které začleňují muže do péče, mají různou podobu. Tzv. primárním pečovatelem se muž stane nejpravděpodobněji tehdy, je-li jedináčkem, chybí-li v sourozenecké konstelaci sestra anebo je-li ze všech sourozenců rodičům geograficky nejbliž. Pokud tedy není jiná možnost, muž se role pečujícího zhostí (Horowitz 1985;

Harris 1998). Drtivá většina již zmiňovaných výzkumů se zaměřuje právě na tzv. primární pečující, tedy ty, kteří nesou na bedrech největší díl péče. Nezanedbatelnou podporu však poskytují i opomíjené sekundární pečující, kteří různými formami pomáhají hlavním pečovatelům a samozřejmě i závislým příbuzným. Právě mezi těmito „doplňkovými“ pečovateli významně figurují dospělí synové, je jich 52 % (Stone et al. 1987).

S. Matthews (1995) se zaměřila na to, zda skutečně synové hrají v péči o rodiče tak okrajovou roli. Ve výpovědích svých respondentů, sourozeneckých dyád bratr-sestra, zaznamenala soustavné podhodnocování aktivit mužů, jak sestrami, tak samotnými bratry, přestože bylo evidentní, že se muži poměrně podstatným podílem péče účastnili. Jednalo se však většinou o nárazově poskytované tradiční mužské práce nebo pravidelné návštěvy spojené s rozhovory a emoční podporou závislých rodičů, což bylo hodnoceno jako něco vedlejšího a ne tak záslužného, jako je samotná osobní péče a udržování chodu domácnosti. Skutečnost, že oba sourozenci snižovali hodnotu přínosu bratrovy pomoci, neznamená, že muži svým rodičům nepomáhají, pouze tak činí způsobem, který není posuzován jako „skutečná péče“. Matthews konstatuje, že toto podhodnocování mužského zapojení a odmítání jiného (= „mužského“) způsobu řešení situace (když např. jeden z respondentů nabídl své sestře, že zaplatí ošetřovatelku, která by pomáhala s osobní péčí a hygienou jejich matky, ta tuto pomoc odmítla, protože jeho nabídka pro ni nebyla přijatelným řešením příbuzenské odpovědnosti), může u mužů vyvolat stažení se do pozadí a pasivitu.

Dominantní model často zastiňuje méně viditelné variace. Jak jsme již uvedli, výzkumníci zaměřili řadu svých projektů cíleně na pečující dcery a víme-li něco o dráze pečujícího dítěte, pak je to především z výpovědí žen. Pokud je dán prostor mužům, kteří převzali závazek péče o staré rodiče, jsme svědky toho, že muži jsou této role schopni, vykonávají ji se vším všudy a jsou-li primárními pečovateli, pak i způsob, kterým tuto situaci prožívají (psychická a fyzická zátěž), se neliší od ženského způsobu prožívání (Montgomery, Kamo 1989; Kramer, Thompson 2002). P. Harris (1998) ve své kvalitativní studii o pečujících synech zaznamenala, že synové převzali hlavní zodpovědnost péče o demenčního rodiče, přestože se vymykali obvyklým rodinným okolnostem, při nichž jsou muži dotlačeni k pečovatelské roli (tj. měli sestry a tyto sestry žily blízko rodičů). Z jejich výpovědí paradoxně vyplývá vnímání „přirozenosti“ této povinnosti, kterou bychom možná více očekávali u žen.

Diskuse

Dostáváme se zpět k otázce, proč pečují více ženy než muži. Jedním ze zásadních motivů je skutečnost, že na pečovatelství je nahlíženo spíše jako na přirozenou vlastnost než na naučenou či získanou schopnost, což na jedné straně ženy staví do pozice, v níž jsou způsobilější zvládnout péči o starého příbuzného, na straně druhé tento široce sdíle-

ný předpoklad genderově adekvátního chování staví muže na periferii potenciálních pečovatелů. O pečujících mužích se málo ví a málo mluví, protože je jich objektivně méně (ale nikoliv málo) a jejich úděl je v souladu s genderovými předpoklady vnímán jako něco exotického, podmíněného souhrou faktorů, které způsobily absenci ženy jako první volby při výběru pečovatele. Můžeme se dohadovat, jaký vliv na rozdělení pečovatelské role přinese demografický vývoj. Rozrostou se počty pečujících mužů o manželské partnery narůstajícího podílu bezdětných párů, kteří při vzniklé závislosti partnerky nebudou moci využít pomoc dětí? Přijmou častěji synové-jedináčci (kterých bude při nízké porodnosti nepochybně přibývat) závazek péče o staré rodiče? Vliv těchto skutečností je samozřejmě pouhým kamínkem v mozaice komplexního pohledu na situaci pečujících rodin. Skutečnost, že postavení pečujících má v dnešní společnosti inferiorní status (malá společenská prestiž, nedostatečná podpora v rámci sociálního zabezpečení, náročné řešení konfliktu mezi prací a pečovatelstvím), činí z rozhodování o přijetí závazku příbuzenské odpovědnosti náročný moment pro muže i pro ženy. Prvním krokem je obecné zlepšení situace pečujících, na čemž mohou profitovat především ženy, ale zároveň takový krok může představovat motivační prvek i pro chování mužů.

Závěr

Záměrem článku bylo nabídnout úvod do oblasti rodinného pečovatelství z genderové perspektivy. Tento pohled samozřejmě představuje pouze jednu z vrstev tématu, nicméně významnou. Objeví-li se potřeba péče o staré rodiče, muži a ženy většinou nemají stejné možnosti, jak reagovat – důvody, které jsou dostatečně legitimní pro muže, aby na péči participovali méně (práce, vlastní rodina), nemusí být často ospravedlnitelné pro ženu, a proto většinou ony přejímají vše, co je s tímto závazkem spojeno, ať už to pro ně představuje přirozené vyústění běhu událostí či nikoliv. Přesto i muži participují na péči o rodiče, ať už jako „skuteční“ pečovatelé, kteří přebírají i tradičně ženské práce (v tomto případě na ně ostatní často pohlížejí jako na výjimečné hrdiny), anebo pomocníci, kteří doplňují aktivity hlavních pečujících, s největší pravděpodobností svých matek, sester nebo manželek.

Úvahy o dalším možném vývoji je nezbytné zasazovat do širšího kontextu. Jakých podob bude nabývat mezigenerační solidarita v současné společnosti obecně? Tradiční norma povinnosti dětí pomoci svým starým rodičům není v jednání lidí direktivou, podle které se musejí chovat, ale spíše je jí dodáván vlastní obsah, který se přizpůsobuje konkrétní rodinné (a společenské) situaci (Finch 1990). Prodlužování věku odchodu do důchodu a nízká porodnost (a tedy snižování počtu potenciálních pečovatелů) jsou možnými překážkami v naplňování závazku vůči rodičům. Stejně tak může podobu mezigeneračních vztahů ovlivnit koncept aktivního stárnutí demýtizující pohled na starého člověka jako na závislou a rozhodnutí neschopnou figuru a naopak zdůrazňující potřebu a schopnost autonomie starých lidí, pro něž je život, který současně po rodině nevyžaduje péči do jisté míry i pre-

ferencí. To vše se odehrává na pozadí politiky sociálního státu, který podporou širokého spektra institucí a opatření může posílit nezávislost seniorů na vlastní rodině nebo pomoci těm, pro které je péče o starého rodiče doma jediným správným rozhodnutím, anebo naopak omezením této podpory vytvořit tlak na rodiny, aby bez ohledu na svou situaci převzali svou příbuzenskou odpovědnost. Je zřejmé, že zatímco první forma reakce může ulehčit ženám a podpořit muže při pomoci stárnoucím rodičům, druhá posiluje tradiční způsoby rozdělení rolí, v nichž většina povinností zůstane na ženu.

Literatura

- Abel, E. K. 1991. *Who Cares for the Elderly? Public Policy and the Experiences of Adult Daughters*. Philadelphia: Temple University Press.
- Archbold, P. 1983. „Impact of parent-caring on women.“ *Family Relations*, Vol. 32: 39–45.
- Badinter, E. 1998. *Materská láska*. Bratislava: Aspekt.
- Brody, E. M. 2004. *Women In the Middle: Their Parent-Care Years*. New York: Springer Publishing.
- Brody, E. M., Schoonover, C. B. 1986. „Patterns of parent-care when adult daughters work and when they do not.“ *The Gerontologist*, Vol. 26, No. 4: 37239–381.
- Cantor, M. H. 1983. „Strain among caregivers.“ *The Gerontologist*, Vol. 23, No. 6: 59739–604.
- Caserta, M. S., Lund, D. A., Wright, S. D., Redbum, D. E. 1987. „Caregivers to dementia patients. The utilization of community services.“ *The Gerontologist*, Vol. 27, No. 2: 209–214.
- Fingerman, K. L. 2001. *Aging Mothers and Their Adult Daughters*. New York: Springer Publishing.
- Finch, J. 1990. *Family Obligations and Social Change*. Cambridge: Polity Press.
- Finley, N., Roberts, D., Banahan, B. 1988. „Motivators and Inhibitors of Attitudes of Filial Obligation Toward Aging Parents.“ *The Gerontologist*, Vol. 28, No. 1: 73–78.
- George, L. K., Gwynter, L. P. 1986. „Caregiver well-being, A multidimensional examination of family caregivers of demented adults.“ *The Gerontologist*, Vol. 27, No. 3: 253–259.
- Gerstel, N., Gallagher, S. 2001. „Men’s Caregiving: Gender and the Contingent Character of Care.“ *Gender and Society*, Vol. 15, No. 2: 197–217.
- Gilligan, C. 1982. *In a Different Voice: Psychological Theory and Women’s Development* Cambridge, Mass. & London: Harvard University Press.
- Guberman, N., Maheu, P., Maillé, Ch. 1992. „Women as Family Caregivers: Why Do They Care?“ *The Gerontologist*, Vol. 32, No. 5: 607–616.
- Harris, P. 1998. „Listening to caregiving sons: Misunderstood Realities.“ *The Gerontologist*, Vol. 38, No. 3: 342–353.
- Horowitz, A. 1985. „Sons and Daughters as Caregivers to Older Parents: Differences in Role Performance and Consequences.“ *The Gerontologist*, Vol. 25, No. 6: 612–617.
- Kramer, B. J., Thompson, E. H. (eds.) 2002. *Men as Caregivers: Theory, Research, and Service Implications*. New York: Springer Publishing.

- Lee, G. R., Dwyer, J. W., Coward, R. T. 1993. „Gender Differences in Parent Care: Demographic Factors and Same-Gender Preferences.“ *Journal of Gerontology*, Vol. 48, No.1: S9–S16.
- Lewis, J., Meredith, B. 1988. *Daughters Who Care*. London and New York: Routledge.
- Mancini, J. A. (ed.) 1989. *Aging Parents and Adult Children*. Massachusetts: Lexington Books.
- Matthews, S. H. 1995. „Gender and the division of filial responsibility between lone sisters and their brothers.“ *The Journals of Gerontology: Series B: Psychological sciences and social science*, Vol. 50, No. Bn5: S312–321.
- Montgomery, R. J. V., Kamo, Y. 1989. „Parent Care by Sons and Daughters.“ Pp. 213–230 in Mancini, J. *Aging Parents and Adult Children*. Lexington, MA: Lexington Books.
- Možný, I. 2004. *Mezigenerační solidarita*. [online] Brno: VU-PSV. [cit. 6.10. 2005] Dostupné z <http://www.vupsv.cz/Mozny-Mezigeneracni_solidarita_zav.pdf>.
- Pratt, C., Schmall, V., Wright, S. 1987. „Ethical Concerns of Family Caregivers to Dementia Patients.“ *The Gerontologist*, Vol. 27, No. 5: 632–638.
- Sarkisian, N., Gerstel, N. 2004. „Explaining the Gender Gap in Help to Parents: The Importance of Employment.“ *Journal of Marriage and Family*, Vol. 66, No. 2: 431–451.
- Stoller, E. P. 1983. „Parent caregiving by adult children.“ *Journal of Marriage and the Family*, Vol. 45, No. 4: 851–858.
- Stone, R. I., Cafferata, L., Sangl, J. 1987. „Caregivers of the Frail Elderly: A National Profile.“ *The Gerontologist*, Vol. 27, No. 5: 616–626.
- Tošnerová, T. 2001. *Pocity a potřeby pečujících o starší rodinné příslušníky*. Praha: Ambulance pro poruchy paměti, Ústav lékařské etiky 3. LF UK Praha.
- Ungerson, C. 1987. *Policy Is Personal: Sex, Gender and Informal Care*. London and New York: Tavistock Publications.
- Veselá, J., Janata, Z. 1999. *Sociální služby ve světle připravovaných reforem (II. díl). Postoje občanů důchodového věku k připravovanému zákonu o sociální pomoci*. [online] Praha: VU-PSV [cit. 6. 10. 2005] Dostupné z <<http://www.vupsv.cz>>.
- Veselá, J. 2002. *Představy rodinných příslušníků o zabezpečení péče nesoběstačným rodičům*. [online] Praha: VÚPSV. [cit. 6.10.2005] Dostupné z <<http://www.vupsv.cz>>.
- Vidovičová, L., Rabušic, L. 2003. *Senioři a sociální opatření v oblasti stárnutí v pohledu české veřejnosti*. (Zpráva z empirického výzkumu) [online] Brno: VÚPSV [cit. 6.10. 2005] Dostupné z <<http://www.vupsv.cz>>.
- Walker, A. J., Martin, S. S. K., Jones, L. L. 1992. „The Benefits and Costs of Caregiving and Care Receiving for Daughters and Mothers.“ *Journal of Gerontology*, Vol. 47, No. 3: S130–139.
- Wallbank, J. A. 2001. *Challenging Motherhood(s)*. Harlow: Prentice-Hall.
- Warner, J. 2005. *Perfect Madness: Motherhood in the Age of Anxiety*. New York: Riverhead Books.
- Zarit, S. H., Reever, K. E., Bach-Peterson, J. 1980. „Relatives of the impaired elderly: Correlates of feelings of burden.“ *The Gerontologist*, Vol. 20, No. 6: 649–655.

Poznámky

1 Tato studie vznikla s podporou Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy – výzkumný záměr „Reprodukce a integrace společnosti“ (MSM0021622408).

2 Koncept, který se v průběhu studia rodinného pečovatelského vytvořil a byl definován jako „fyzické, psychické nebo emoční, sociální a finanční problémy, které zažívají členové rodiny pečující o závislou starší osobu“ (George, Gwyther 1986: 253).

3 V přeneseném významu ale i *Proč ženám není jedno, jak bude postaráno o jejich staré rodiče?* Tato anglická slovní hříčka byla v literatuře o pečujících použita několikrát (např. Lewis, Meredith 1988. *Daughters Who Care*) a zůstává kouzelným a nepřeložitelným dvojnásobkem spojujícím fyzickou péči i duševní pocit zodpovědnosti.

4 Obráceným dopadem v případě, že se dcera stará o nemožného otce, se však už autoři nezabývají.

Marie Přidalová (1974) po absolutoriu Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity pracovala několik let jako sociální pracovníce v rajhradském Domě léčby bolesti s hospicem sv. Josefa. V současnosti působí jako výzkumná pracovníce v Institutu pro výzkum reprodukce a integrace společnosti při FSS MU se zaměřením na mezigenerační vztahy a stárnutí populace.